

Egybeírás vagy külön írás

A szerző arra a veszélyre hívja föl a figyelmet, hogy ha a könyvtárak tartalmi feltárással foglalkozó szakemberei – a kérdésnek esetleg csekély fontosságot tulajdonítva, vagy az angol szakirodalom hatása alatt – nem törekszenek a különböző tárgyszójegyzékek, osztályozási eszközök, indexelő nyelvek elemei között az országos, sőt a teljes magyar nyelvterületi összhangot megteremteni, akkor a tárgyi feltárás eredménye csakugyan „külön írás” lesz. Tekintve, hogy az Általános Tárgyszójegyzék egyelőre nem áll rendelkezésre, ahol csak utána kellene nézni vita esetén a helyes írásmódnak, a cikk megkísérli egy általánosan alkalmazható „ökölszabály” bevezetését. A reflexiókat, vitairatokat örömmel várjuk.

Az Országos Széchényi Könyvtár műhelyeiben és az ország más (szak)könyvtáraiban is készültek és készülnek teauruszok. Csak remélhetjük, hogy a szakma – időnkénti meg-megtorpanásai ellenére – az Általános Tárgyszójegyzék megalkotásának tervéről nem mond le. Szeretnénk ezért az alábbiakban a téma egy jól körülhatárolható viszonylag kis területét áttekinteni, illetőleg a kérdésben az egységesítés szándékával egy mindenütt alkalmazható javaslatot tenni.

A szóban forgó kérdés a tárgyszavak helyesírásának kérdése.

Tekintsük általánosan elfogadottnak az alábbi két posztulátumot; ezeket nem vitatjuk:

P.1. A *jelöletlen* összetételeket egy szóba kell írni.

P.2. A *jelölt* összetételeket külön kell írni, egybe csak akkor, ha a kifejezés *külön* írva más jelentene.

A két alapelvet alább néhány példával illusztráljuk, a csillaggal jelöltekhez további megjegyzést fűzünk.

(P.1.)-nek megfelelően egybe írjuk:

bankátutalás	élelmiszer-technológia
fém szerkezet	építőanyag-ipar
asszisztens képzés	vak-gyógy pedagógia
referenzkérdés	gyógyszer-szabadalmaztatás
kőolaj-finomítás*	hadüzenet
valószínűség számítás**	szabadságharc
sajtó bibliográfia***	karikatúrapályázat
kapcsolószekrény	karosszékialakatos
büntetés-végrehajtás	kirakatpolitika
egyházszuverenitás	közvélemény-kutatás
társadalomtudomány	megbízólevél-átadás
dokumentumbeszerzés	nyilasuralom

Megjegyzések:

- * A kötőjeles írásmód az egybeírás egyik formája. Erről a magyar helyesírás jelenleg (1997.

február) érvényben levő szabályzata akként rendelkezik, hogy a kéttagú összetételeket akárhány szótagszámig kötőjel nélkül kell egybeírni (pl. ekvivalenciareláció), a kettőnél több tagúakat hat szótagig ugyancsak így, hét szótagtól kezdve pedig kötőjel alkalmazásával kell egybeírni (pl. készpénzátutalás, de rendőr-főkapitányság). Az összetétel alkotóelemeinek számlálásakor *nem kell figyelembe venni* az egy szótagú igekötőket (ezért nincs kötőjel az adósságátütemezés, viszont van a kölcsön-visszafizetés szóban). A szótagok számlálásakor a képzőket figyelembe kell venni, az esetleges ragokat azonban nem (ezért: vendéglátó-ipari, viszont vendéglátóiparral). Fontos kiegészítés, hogy betűvel írt számnevekre a fentiek nem érvényesek.

- ** A valószínűség számítás szó körül időnként vita bontakozik ki, melynek tárgya a szó összetételeinek száma. Itt csak leszögezzük, hogy a -szinű nem összetételi elem, hanem képző; a -beli, -szerű, -fajta – mondjuk *testesebb* – képzőkről később még lesz szó.

- *** Felvetődhet a bibliográfia szó összetett voltának kérdése. A magyar helyesírás szabályalkotói abból az érthető megfontolásból indultak ki, hogy nem szabad megkövetelni senkitől görög tövek ismeretét ahhoz, hogy helyesen tudjon magyarul írni. Ennek megfelelően úgy rendelkeztek, hogy összetett szó az a szó, amelynek legalább egyik tagja önállóan él a magyar nyelvben. (Ez a szabály aztán érdekes következményekre vezetett: Leningrád összetett szó lett az ennek megfelelő Le-nin-grád elválasztással, Visegrád viszont nem összetett szó, az ebből következő Vi-seg-rád elválasztással). Tekintve, hogy sem a biblio, sem a gráfia szó

nem értelmes magyar szó, ezért az említett szabályból következően a bibliográfia nem összetett szó. Akik a szó összetett volta mellett érvelnek, azok a teljesen egybecsengő egyéb-gráfiákra (biográfia, diszkográfia, tipográfia) hivatkoznak, és ezzel együtt a valóban fura bibli-og-rá-fi-a szótagolást utasítják el. Ennek ellenére azt figyelhetjük meg, hogy a szigorúan vett szakirodalom is összetétel nélküli szónak tekinti a bibliográfiát-t. Mindenesetre, ha összetetté minősítjük, akkor a sajtóbibliográfia írásmódja sajtó-bibliográfia-ra változik.

Nem tartoznak (P.1.) hatáskörébe, ezért nem kell egybeírni azokat a látszólag jelöletlen szerkezeteket, amelyek általában főnévi jelző voltak miatt valójában jelöltek (pl. a mérnök kollégám). Tipikusan ilyenek azok az esetek, amelyeknek első tagja tulajdonnév:

Szabó család

Hold utca

Pascal program

Kivétel a kivételben, hogyha egy szakma az ilyen összetételt terminus technikusként használja. Ilyenek például Abel-csoport, Gay-Lussac-törvény (Joseph Louis Gay-Lussac [1778–1850] francia fizikus, egyetlen ember: a kötőjel nevének része), Árpád-kor. Amikor két tulajdonnév kapcsolódik egy fogalomhoz, akkor ezek között nagy kötőjelet, utánuk kötőjelet kell alkalmazni: Rabin-Scott-automata. Ezekben az esetekben a tulajdonnév ténylegesen nem is a jelölt tárgy neve (amikor két tulajdonnév van, akkor ez logikailag is képtelenség), emiatt a különírás csakugyan félrevezető lenne.

(P.2.)-ből következően *külön* írjuk az alábbi szerkezetet:

bibliofil kiadás	régi pénz
erotikus irodalom	saját tulajdon
félkatonai szervezet	személyi igazolvány
határon túli magyarok	személyi jövedelemadó
idegen nyelv	testületi szerző
katolikus egyház	többkötetes mű
kritikus út	üzemi konyha
kulturális forradalom	veszélyes hulladék

Ugyancsak (P.2.) következményeként *egybe* írjuk a jelölt összetételeket abban az esetben, amikor az egybeírással értelemváltozást, *szakkifejezéssé válást* kívánunk érzékeltetni.

riasztóberendezés	feketegazdaság
nagykereskedelem	hadifogoly
fehérvérűség	hazahozatal
nyilvánosház	hidegháború
sajátérték	kereszténydemokrácia
felemáskorlát	könnyűipar
tengeralattjáró	légcicsata
előrejelzés	húzóágazat

(P.2.) hatáskörébe tartozik a nem tagadószo viselkedése szakkifejezésekben. Ilyen esetekre példák:

nemeuklideszi	nemdeszkriptor
nemtriviális	nemkeresztény egyházak

Csak a rend kedvéért, de meg kell említeni, hogy vannak főnevek, amelyek formailag melléknévvel esnek egybe (pl. politikus). Ilyenkor nyilvánvalóan a mondanivalónak megfelelően kell eljárni, így politikusmentalitás (P.1.) szerint, de politikus mentalitás, hogyha ez utóbbit akarjuk mondani.

Mi a probléma?

Az eddig elmondottak, ha nem is teljesen egyértelműen, de meghatározzák a tárgyszavak helyesírását az egybeírás–különírás kérdésében. Nem teljesen egyértelműen, hiszen lehet vitatkozni azon, hogy a rakéta-kilövőállomás vagy a rakétakilövő-állomás a helyes alak. Nyilván egy besorolási (*authority*) állományba csak az egyik lehet fölvenni. (A szerző az előbbire voksol.) Újabb kételyt vet föl az olyan hosszú összetételek esete, amelyeknek egyik tagja már önmagában is kötőjellel írandó. Kell-e ilyenkor még egy kötőjelet alkalmazni? Pl. helyesírás-ellenőr-program. Elhagyható-e valamilyen kötőjel? (A szerző úgy véli, nem. A szerkezetben ugyanis a helyesírás és az ellenőr elemek között áll fenn az erősebb kötés, a második kötőjelet emiatt nem szabad elhagyni. Az első kötőjelet pedig annak a kiegészítő elvnek a figyelembevételé miatt nem, hogy a kötőjeles összetétel mindkét oldalán egyenként is helyes írásformát kell alkalmazni.)

Ezek a példák azonban, ha nem is hajuknál fogva előrangot kaptak, de eléggé ritkán fordulnak elő ahhoz, hogy egyedenként lehessen kezelni őket, és külön tárgyalást ne igényeljenek.

Valódi probléma akkor lép fel, amikor egy jelöletlen szerkezet egyik (általában első) tagja jelölt szerkezet. Azaz:

személyi jövedelemadó + előleg
személyi igazolvány + szám
idegen nyelv + ismeret
kritikus út + módszer
régi pénz + gyűjtés
veszélyes hulladék + megsemmisítés

Van egy megkerülő javaslat, amely ilyenkor el szokott hangzani: ezek a kapcsolatok birtokos szerkezettel általában leírhatók, mondjuk tehát így: a személyi jövedelemadó előlege, a személyi igazolvány száma, és így tovább. Aligha kell különösebben bizonygatni, hogy ez az ajánlás tárgyszójegyzék készítésekor nem vehető komolyan.

Javaslat a megoldásra

Célunk tehát a fent bemutatott szerkezeteknek a helyesírására vonatkozóan átfogó és megindokolt javaslatot tenni.

Induljunk ki egy illusztrációból:

négy láb de négylábú állat

Mi történt ennek a képzésnek a során? Az agglutináló magyar nyelvben felfedezhető annak *izoláló öröksége*. Ez abban áll, hogy a toldalékok valamikori névszói (esetleg igei) eredetüket magukon viselik. A megvilágítás kedvéért legyen itt elegendő a Halotti Beszéd világbele szavára hivatkozni, amely a mai magyar nyelvben a világba alakot ölténé. A példa mutatja, hogy mai *-ba/-be* rag a bél főnévből fejlődött ki. A toldalékok szinte mindegyikének megvan az ehhez hasonló őstörténete, amit az újabb keletű (és ezért hosszabb, esetleg több szótagú) toldalékok fejlődésének tanulmányozása csak alátámaszt. Így a már említett *-színű* képző a *szín* főnévből, a *-szerű* képző a *szer* főnévből (stb.) fejlődött ki. A fejlődés megfigyelhető pl. az ésszerű szó helyesírásának változásán, amelynek korábbi (még összetételként értelmezett) alakja „ésszerű” volt.

A négylábú állat példáját szemlélve azt mondhatjuk tehát, hogy a képző *mintegy összehúzza* a jelölt szerkezetet. Azt is hozzátehetjük a megfigyeléshez, hogy csak a képző képes ilyesmire a toldalékok körében, hiszen a négy lábon áll kifejezésben ugyanezt a jelenséget nem figyelhetjük meg. Azt mondtuk, hogy a képzők olyan nagyon-nagyon régen megcsontosodott összetételek, amelyekben a második alkotóelemnek esetleg már a nyomait sem tudjuk felfedezni, mégis – ha így van – jó okkal gondolhatunk arra, hogy a képző ezt az *összehúzó hatást összetételi szerepéből örökölte*. Azért, hogy ne kelljen minduntalan a nyelv őstörténetére hivatkozni, vizsgáljuk meg, tapasztalunk-e ilyesmit a modern nyelvben.

Kisebb gyerekek kedvelt játéka az Élve fogd el. Ez többszörösen jelölt szerkezet, különírása ezért természetes. Azt a jelenetet ugyanakkor, amikor a gyerekek a szőnyegen ülve ezt a játékot játsszák, legjobban mégiscsak az élvefogdelezés szóval tudjuk jellemezni. Semmilyen komoly ok nem szól az ellen, hogy ezt a szüleményt korrekt magyar szóznak fogadjuk el.

Látnunk kell ugyanakkor, hogy a szóképzés illetően módjának is megvannak a maga határai. Emlékeztet, hogy a Ferencváros labdarúgócsapatának még *Novák Dezső* volt az edzője, amikor

a közönség *Nyilasi Tibor* (per *Tibi*) nevének skandalálásával fejezte ki javaslatát az új edző személyére vonatkozóan. Az új edző aztán nem Nyilasi Tibor, hanem *Varga Zoltán* lett, akivel a csapat első nemzetközi meccsét a görög Olimpiakosz ellen meg is nyerte. A másnapi újság szalagcímében számolt be a közönség meglegedéséről imígyen: Most már senki sem Nyilasi Tibizett. Nyilvánvaló, hogy a Nyilasi Tibi szerkezetben a szóköz olyan erős, hogy azt onnan a tárgyalt összehúzó erő sem tudja eltávolítani; illetve: ilyen könnyen biztosan nem. Élnek ugyanis olyan szavak a magyar nyelvben, mint háryjánoskodás, de Nyilasi Tibornak azért még sok sőt kell megennie addig, mire *Háry János* rangjára fölverekszli magát a magyar folklórbán.

A fentiekből általánosítva mondhatjuk azt, hogy a

személyi jövedelemadó + előleg
személyi igazolvány + szám
idegen nyelv + ismeret
kritikus út + módszer
régipénz + gyűjtés
veszélyes hulladék + megsemmisítés
példákkal illusztrált dilemmának *nem a különírás, hanem a következetes egybeírás* a feloldása. Az előleg komponens összehúzza, mintegy specializálja a személyi jövedelemadó kifejezést, amely egybeírva (összetétel- és szótagszáma következtében) a személyi-jövedelemadó alakot ölti, amelyhez az előleg szó személyi-jövedelemadó-előleg formájában kapcsolódik.

Ugyanígy:

személyi-igazolvány-szám
idegennyelv-ismeret
kritikusútmódszer
régipénzgyűjtés
veszélyeshulladék-megsemmisítés

Tárgyszójegyzékek készítői nyilván számtalan példával tudnák alátámasztani, hogy mekkora bizonytalanság lép fel egy-egy ilyen problematikus szerkezet felbukkanása esetén. Könyvtárhasználók százával tudnának beszámolni arról, hogy könyvtári adatbázis-kezelő-rendszerek (Íme, itt egy szó, amellyel mondandónkat alátámaszthatjuk!) keresőtételei között lapozgatva hányszor kaptak nagysebességű vasút-nál 973, és még a nagy sebességű vasút-nál további 11 találatot. Őszintén reméljük, hogy a most javasolt konvenciónak az elterjedése folytán az ilyen és ehhez hasonló gondokat sikerül végérvényesen kiküszöbölni.

Beérkezett: 1997. VIII. 25-én.